

θέληση τοῦ ὄντος αὐτοῦ· καὶ τὸ ὑπέρτατο αὐτὸ ἀγαθὸ ὑπάρχει ἤδη μέσα στὸ πρόσωπο, ποὺ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἀπολύτου ἠθικοῦ νόμου, καὶ δὲν μπορεῖ ν' ἀναμένεται ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας**.

Ἄλλὰ ποιὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση τοῦ νόμου αὐτοῦ, ποὺ ἡ καθαρὴ μόνο ἰδέα του τελείως ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἰδέα τοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας πρέπει νὰ προσδιορίζη τὴ θέληση, γιὰ νὰ μπορῆ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπόλυτα καὶ δίχως κανένα περιορισμὸ ἀγαθῆ; Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἠθικὴ θεωρία καὶ διδασκαλία μου ἡ θέληση πρέπει νὰ ἦναι καθαρὴ καὶ ἀπόλυτα ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε αἰσθητικὴ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἰδέα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου, δὲ μένει τίποτ' ἄλλο, ποὺ νὰ πρέπη νὰ ὑψωθῆ ὡς μοναδικὴ κανονιστικὴ ἀρχὴ τῆς θέλησης στὴν ἠθικὴ τῆς ἐνέργειας στὴ ζωὴ, παρὰ μόνο ἡ ἀριστοκρατία τῶν ἠθικῶν πράξεων τοῦ ἠθικοῦ ὄντος μ' ἓνα

** Θὰ μπορούσε νὰ μοῦ προβληθῆ ἡ ἀντίρρηση, πὼς μὲ τὸ νὰ μεταχειρίζομαι τὴ λέξη «σεβασμὸς» δὲν κάνω τίποτ' ἄλλο, παρὰ νὰ βυθίζομαι σ' ἓνα σκοτεινὸ αἰσθημα, ἀντὶ νὰ διαφωτίσω τὸ ζήτημα μὲ μιὰ φωτεινὴ καὶ ξιάστερη πνευματικὴ ἔννοια. Ἄλλ' ἂν ὁ σεβασμὸς ἦναι ἓνα αἰσθημα, δὲν εἶναι ὁμοίως κανένα παθητικὸ αἰσθημα. ἀπὸ ἐξωτερικὲς αἰτίες κα' ἐπιδράσεις, ἀλλ' ἓνα πνευματικὸ αἰσθημα, ποὺ ὑποδημιουργεῖται μέσα μας ἀπὸ μιὰ πνευματικὴ ἔννοια καὶ γι' αὐτὸ διαφέρει εἰδικὰ καὶ οὐσιαστικὰ ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα αἰσθήματα τοῦ πρώτου εἴδους, ποὺ σχετίζονται μὲ τ' ὀρμέμφυτο ἢ τὸ φόβο. Ἐκεῖνο περὶ ἀναγνωρίζω ἄμεσα στὴ συνείδησή μου ὡς νόμο γιὰ τὸν ἑαυτό μου, τὸ ἀναγνωρίζω μὲ σεβασμὸ, καὶ τὸ αἰσθημά μου αὐτὸ τοῦ ἠθικοῦ σεβασμοῦ μου ἐκφράζει μόνο τὴ συνείδηση τῆς ὑποταγῆς τῆς θέλησής μου σ' ἓνα νόμο, χωρὶς καμμιά ἀπολύτως ἄλλη ἐπίδραση στὴν αἰσθητικότητά μου. Ὁ ἄμεσος προσδιορισμὸς τῆς θέλησης ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ ἡ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ προσδιορισμοῦ λέγεται σεβασμὸς, ὥστε ὁ σεβασμὸς πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου στὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου καὶ ὄχι ἡ αἰτία τοῦ νόμου.

Ὁ σεβασμὸς κυρίως εἶναι ἡ ἰδέα καὶ ἡ συνείδηση μιᾶς ἠθικῆς ἀξίας, ποὺ ταπεινώνει τὸν ἐγωϊσμό μου. Συνεπῶς ὁ σεβασμὸς εἶναι κάτι, ποὺ δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ ἦναι ἀντικείμενο, οὔτε τοῦ ὀρμεμφύτου, οὔτε τοῦ φόβου, ἂν κι' ἔχει κάποια ἀναλογία καὶ μὲ τὰ δύο αὐτὰ αἰσθήματα. Τὸ ἀντικείμενο λοιπὸν τοῦ σεβασμοῦ εἶναι μόνο ὁ νόμος, καὶ μάλιστα ὁ νόμος, ποὺ αὐτοεπιβάλλομε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι στὸν ἑαυτό μας καὶ ποὺ ἀναγνωρίζουμε μολαταῦτα ὡς ἀπόλυτα ἀναγκαῖο. Ἐπειδὴ ἀναγνωρίζουμε τὸ νόμο αὐτὸ ὡς νόμο μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, αὐτοῦποτασσοῦμαστε σ' αὐτό, χωρὶς νὰ ῥωτᾶμε καθόλου τὸν ἐγωϊσμό μας ὡς ἀποτέλεσμα ὁμοίως αὐτοεπιβολῆς ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἔργο καὶ δημιουργημα τῆς θέλησής μας κα' ἔχει ἀναλογία ἀπὸ τὴν πρώτη ἀποψη μὲ τὸ φόβο καὶ ἀπὸ τὴ δεύτερη ἀποψη μὲ τ' ὀρμέμφυτο. Κάθε σεβασμὸς πρὸς ἓνα πρόσωπο εἶναι κυρίως σεβασμὸς μόνο πρὸς τὸ νόμο (τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἠθικότητος κλπ.), ποὺ τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἐνσαρκώνει μέσ' στὸν κόσμον καὶ μᾶς δίνει ἓνα παράδειγμα του στὴ ζωὴ. Ἐπειδὴ εἶναι χρέος μας ἡ πνευματικὴ προκοπὴ μας καὶ ἡ ἀνάπτυξη καὶ καλλιέργεια τῶν φυσικῶν χαρισμάτων μας καὶ τῶν πνευματικῶν ἀρετῶν μας, ἓνα πρόσωπο μὲ φυσικὲς χάρες καὶ πνευματικὲς ἀρετὲς ὑψώνεται ἠθικὰ στὰ μάτια μας ὡς τὸ παράδειγμα ἐνὸς νόμου (ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ μοιάσουμε στὸ πρόσωπο αὐτὸ μὲ ἀδιάκοπο ἀγῶνα καὶ ἀκατάπαυτη ἄσκηση στὴ ζωὴ μας) καὶ μᾶς ἐμπνέει τὸ αἰσθημα τοῦ ἠθικοῦ σεβασμοῦ. Καὶ τὸ περίφημο ἠθικὸ ἐνδιαφέρον δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ μόνο ὁ σεβασμὸς στὸν ἠθικὸ νόμο.

καθολικό και παγκόσμιο ηθικό νόμο, μ' άλλους λόγους ή αρχή «Στή ζωή μου οφείλω να ενεργώ πάντα με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορώ να θέλω, το υποκειμενικό ηθικό αξίωμα της ενεργείας μου να γίνη ένας παγκόσμιος ηθικός νόμος». Έδω μόνο ή απλή αυτή άρμονία τών ηθικών πράξεων με τόν καθολικό ηθικό νόμο (και όχι μ' ένα ειδικό νόμο, που ισχύει κι' εφαρμόζεται μόνο σε ώρισμένες πράξεις) είναι και πρέπει να ήναι ή μοναδική κανονιστική αρχή για τή θέληση του ηθικού προσώπου, αν τό ηθικό χρέος δέν ήναι ἴσκιος φαντασίας και μιὰ χιμαιρική έννοια. Άλλα και τό κοινό πραχτικό ανθρώπινο πνεύμα με τήν πραχτική φιλοσοφία του είναι σε απόλυτη άρμονία με τήν ηθική αυτή φιλοσοφία και διδασκαλία κι' έχει πάντα μπρός στα μάτια του τήν ηθική αρχή, που αναπτύξαμε.

Και ως εξετάσουμε, παραδείγματος χάρη, τό ζήτημα, μπορώ, όταν βρίσκωμαι σε μιὰ στενόχωρη θέση και μιὰ δύσκολη στιγμή της ζωής μου, να δώσω μιὰ υπόσχεση με τήν ύστεροβουλία να μην τηρήσω ποτέ τήν υπόσχεσή μου; Βλέπω καθαρά έδω και διακρίνω εύκολα τή διπλή σημασία, που μπορεί ναχη τό έρώτημα, αν ήναι φρόνιμο και λογικό ή αν συμφωνή με τό ηθικό χρέος τό να δώσω μιὰ ψεύτικη υπόσχεση στη ζωή μου. Τό πρώτο δίχως καμμιὰ άμφιβολία συμβαίνει συχνότερα στη ζωή. Σε' αληθινά βλέπω πολύ καθαρά και φωτεινά, πώς δέν άρκει μ' ένα τέτοιο άπατηλό τρόπο να ξεγλυστρήσω από μιὰ στενόχωρη και δύσκολη θέση στο παρόν, αλλά πρέπει καλά να σκεφτώ και να προσέξω, μήπως με τό ψέμα μου αυτό δημιουργώ στον έαυτό μου περισσότερες και μεγαλύτερες στενοχώριες και δυσκολίες στο μέλλον απ' αυτές, από τις όποιες θέλω τώρα να γλυτώσω· κι' επειδή μ' όλη τήν ποιηρία, που πιστεύω πως έχω, δέν είναι και τόσο εύκολο να προβλέψω όλες τις συνέπειες τών πράξεών μου, πρέπει βαθιά να συλλογιστώ, πώς με τό να χάσω μιὰ φορά τήν έμπιστοσύνη του άλλου κόσμου δίνοντας μιὰ ψεύτικη υπόσχεση μπορώ να πάθω στο μέλλον πολύ μεγαλύτερα και χειρότερα κακά απ' όλα εκείνα τα κακά, που σκέπτομαι τώρα ν' αποφύγω· και πρέπει ακόμα βαθύτερα να συλλογιστώ και να θέσω στον έαυτό μου τό έρώτημα, αν δέν ήναι φρονιμώτερο να συμμορφωθώ στην περίπτωση αυτή με μιὰ καθολική και πανανθρώπινη ηθική αρχή και να συνειθίσω να μη δίνω ποτέ καμμιὰ υπόσχεση στη ζωή μου, αν δέν έχω τήν άπόφαση να κρατήσω τό λόγο μου και να τηρήσω τήν υπόσχεσή μου. Άλλα βλέπω άμέσως, πως μιὰ τέτοια αρχή στηρίζεται πάντα μόνο στο φόβο τών συνεπειών. Είναι όμως έντελώς άλλο πράγμα ναμαι ειλικρινής στη ζωή μου από τή συνείδηση του ηθικού χρέους μου και άλλο ναμαι ειλικρινής μόνο από τό φόβο τών κακών συνεπειών τών πράξεών μου· στην πρώτη περίπτωση ή ιδέα αυτή καθαυτή μιās ενεργείας είναι νόμος για τή θέλησή μου, στη δεύτερη όμως περίπτωση πρέπει προπάντων να προσέξω και ν' ανακαλύψω όλες τις δυνατός συνέπειες τών πράξεών μου στη ζωή μου. Γιατί, αν παραβιάσω τήν αρχή του ηθικού χρέους μου, αυτό είναι με τελεία βεβαιότητα μιὰ κακή πράξη,

ἂν ὅμως δὲ συμμορφωθῶ μὲ τὴν ἀρχὴ μου τῆς φρόνησης, μπορεῖ αὐτὸ μερικὲς φορὲς νὰ μ' ὠφελήσῃ, ἂν καὶ εἶναι πιὸ βέβαιο νὰ κάμω στὴ ζωὴ μου ὅ,τι μοῦ ἐπιβάλλει τὸ λογικὸ καὶ ἡ φρόνηση. Καὶ γιὰ νὰ τελειώνω μιὰ ὥρα ἀρχήτερα καὶ μὲ τὸν καλύτερο τρόπο μὲ τὸ ζήτημα αὐτό, ἂν ἦναι ἠθικὸ καὶ συμβιβάζεται μὲ τὸ χρέος μου τὸ νὰ δώσω μιὰ ψεύτικη ὑπόσχεση, θέτω στὸν ἑαυτὸ μου τὸ ἑξῆς ἐρώτημα: Θὰ μ' εὐχαριστοῦσε νὰ ἴδῶ, ἡ ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ μου (μὲ μιὰ ψεύτικη ὑπόσχεση νὰ ξεφεύγω ἀπὸ μιὰ στενόχωρη θέση στὴ ζωὴ μου) νὰ ἰσχύῃ (τόσο γιὰ μένα ὅσο καὶ γιὰ ὅλο τὸν ἄλλο κόσμον) ὡς ἀπόλυτος καὶ ἀναγκαῖος κοσμικὸς ἠθικὸς νόμος; Καὶ θὰ μποροῦσα μέσ' στὰ βάθη τῆς συνείδησής μου νὰ εἰπῶ, μπορεῖ κάθε ἄνθρωπος, ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰ δύσκολη θέση τῆς ζωῆς του, νὰ δώσῃ μιὰ ψεύτικη ὑπόσχεση, γιὰ νὰ ξεφύγῃ ἀπ' τὴ θέση αὐτή, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγῃ ἀπ' αὐτὴ μ' ἄλλο τρόπο; Βλέπω ἀμέσως μὲ τὸν τρόπο αὐτό, πῶς μπορεῖ πραγματικὰ νὰ θέλω τὸ ψέμα, εἶναι ὅμως ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ θέλω τὸ ψέμα νὰ ὑψωθῇ σὲ καθολικὸ καὶ παγκόσμιον νόμον τῆς ζωῆς· γιατί σύμφωνα μ' ἓνα τέτοιο νόμον δὲ θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ δοθῇ καμμιά ὑπόσχεση στὸν κόσμον, γιατί θὰ ἦταν ἐντελῶς μάταιο νὰ ἐκφράσω στοὺς ἄλλους τοὺς στοχασμούς μου καὶ τὴ θέλησή μου γιὰ τὶς πράξεις μου καὶ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ μου στὸ μέλλον, ὅταν αὐτοὶ δὲ θὰ πίστευαν ποτὲ στοὺς λόγους μου, ἀλλὰ κι' ἂν ἀστόχαστα μὲ πίστευαν, θὰ μὲ πλήρωναν κ' οἱ ἴδιοι στὸ μέλλον μὲ τὸ ἴδιο νόμισμα. Συνεπῶς ἡ ἀρχὴ μου θὰ καταστρεφόταν μόνη της μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ ὑψωνόταν σὲ παγκόσμιον ἠθικὸ νόμον τῆς ζωῆς.

Ποιὸ εἶναι λοιπὸν τὸ χρέος μου καὶ τί ὀφείλω νὰ κάμω στὴ ζωὴ μου, γιὰ νὰ ἦναι καλὴ ἡ θέλησή μου ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη, δὲ χρειάζεται καμμιά ἐξαιρετικὴ πνευματικὴ δύναμη καὶ βαθιὰ σκέψη γιὰ νὰ τὸ καταλάβω. Ὅσο ἄπειρος καὶ ἂν ἦμαι ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ κόσμου καὶ ὅσο κι' ἂν δὲν ἔχω τὴ δύναμη καὶ τὴν ἰκανότητα νὰ προβλέψω ὅλα τὰ δυνατὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς, ἀρκεῖ νὰ θέσω στὸν ἑαυτὸ μου μόνο τὸ ἐρώτημα: Μπορεῖς ἐπίσης νὰ θέλῃς τὸ ὑποκειμενικὸ ἠθικὸ ἀξίωμα τῆς ζωῆς σου νὰ γίνῃ καθολικὸς καὶ παγκόσμιος ἠθικὸς νόμος τῆς ζωῆς; Ἄν δὲν μπορῆς, πρέπει ἀμέσως ν' ἀπορριπτῇ τὸ ἀξίωμα αὐτό, ὄχι βέβαια γιατί μπορεῖ καὶ σένα τὸν ἴδιο καὶ τοὺς ἄλλους νὰ βλάψῃ, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ὑψωθῇ ὡς ἀρχὴ μιᾶς δυνατῆς καθολικῆς κοσμικῆς ἠθικῆς ὁμοθεσίας. Τὸ πνεῦμά μου λοιπὸν μοῦ ἐπιβάλλει ἄμεσα τὸ σεβασμὸ στὴν παγκόσμια αὐτὴ ἠθικὴ νομοθεσία, ἂν καὶ δὲ βλέπω καθαρά - καθαρά τὴν ἀληθινὴ φύση τῆς νομοθεσίας αὐτῆς καὶ σὲ ποιά ἀρχὴ στηρίζεται (ἡ ἔρευνα τοῦ ζητήματος αὐτοῦ εἶναι ἔργο τοῦ φιλοσόφου), μπορῶ μόνο νὰ ἐννοήσω καλὰ, πῶς ὁ σεβασμὸς μου αὐτὸς εἶναι ἐκτίμησις καὶ σεβασμὸς σὲ μιὰ ἀξία πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀξία στὸν κόσμον, ποὺ στηρίζεται στ' ὀρμέμφυτο, καὶ πῶς ἡ ἀναγκαιότητα τῶν πράξεών μου μόνο ἀπὸ καθαρὸ σεβασμὸ γιὰ τὸν πραχτικὸ νόμον εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ πραγματικὰ ἀποτελεῖ τὸ χρέος, ποὺ μπρὸς του πρέπει νὰ σβύνη κάθε ἄλλο κίνητρο, γιατί

τὸ χρέος εἶναι ὁ ἀναγκαῖος ὕψος μιᾶς θέλησης, ποὺ εἶναι ἀπόλυτα καὶ αὐτὴ καθ'αυτὴ ἀγαθὴ καὶ ποὺ ἡ ἀξία της εἶναι ἀπάνω ἀπ' ὅλα στὸν κόσμο.

Ἡ ἐξέταση λοιπὸν τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος μᾶς ὑψωσε στὴν ἀρχὴ τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν τὴν ἀρχὴ αὐτή, εἶναι ἀλήθεια, τὸ κοινὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲν ἐννοεῖ γενικὰ κι' ἀφηρημένα, ἀλλὰ τὴ βλέπει πάντα πραγματικῆς μὲς στὰ μάτια του καὶ τὴν ἔχει ὡς κανόνα καὶ κριτήριον τῶν ἠθικῶν κρίσεων του στὴ ζωὴ. Θὰ ἦταν εὐκόλο ἐδῶ νὰ δειχθῆ, πῶς μὲ τὸν μπούσουλα αὐτὸ στὸ χέρι θὰ μπορούσε ὁ ἄνθρωπος σ' ὅλες τὶς περιστάσεις τῆς ζωῆς του θαυμασιώτατα νὰ διακρίνῃ, τ' εἶναι καλὸ καὶ τ' εἶναι κακό, τ' εἶναι σὲ ἀρμονία καὶ τί δὲν εἶναι σὲ ἀρμονία μὲ τὸ χρέος· θ' ἀρκοῦσε μόνο χωρὶς νὰ τοῦ μάθῃ τίποτα τὸ νέο, νὰ τὸν κάμῃ μόνο νὰ προσέξῃ καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ στὴν ἴδια τὴν ἠθικὴ ἀρχὴ τῆς ζωῆς του, ὅπως ἔκανε ὁ Σωκράτης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ποδειχνόταν, πῶς δὲ χρειάζεται καμμιά ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία, γιὰ νὰ γνωρίσῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ χρέος του καὶ τί ὀφείλει νὰ κάμῃ στὴ ζωὴ του, γιὰ νὰ ἦναι τίμιος καὶ καλός, καὶ μάλιστα σοφός κι' ἐνάρετος. Θὰ μπορούσε μάλιστα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ὑποτεθῆ, πῶς ἡ γνώση ἐκείνου, ποὺ ὀφείλει κάθε ἄνθρωπος νὰ κάμῃ στὴ ζωὴ του καὶ συνεπῶς νὰ γνωρίζῃ, πρέπει νὰ ἦναι κτῆμα ὅλου τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πᾶσι κοινοῦ ἀνθρώπου. Κι' ἐδῶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ κινήσῃ τὸ θαυμασμό μας, πόσο πολὺ στὸ κοινὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα τὸ κριτικὸ πραγματικὸ πνεῦμα ὑπερέχει ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ πνεῦμα. Στὰ θεωρητικὰ ζητήματα τὸ κοινὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ, ἀπ' τὴ στιγμὴ, ποὺ θὰ ξεθαρρευθῆ νὰ φύγῃ μακριὰ ἀπ' τοὺς νόμους τῆς ἐμπειρίας καὶ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, πέφτει

44. Ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης. Ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀρχή, ὅτι ὁ ἄνθρωπος φέρνει μέσα του τὴν ἀλήθεια. Ἡ περίφημη Σωκρατικὴ μέθοδος εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ κάμῃ τὸν ἄνθρωπο νὰ ὑψωθῆ πνευματικὰ στὸ φῶς τῆς συνείδησός του, ν' ἀνακαλύρῃ τὴν ἀπόλυτη κι' αἰώνια μέσ' στὰ βᾶθη τῆς ψυχῆς του ἀλήθεια καὶ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀληθινὸ ἑαυτό του (γνώθι σ' αὐτόν). Ἡ μέθοδος τοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ μέθοδος τῆς ἐπαγωγῆς (τῶν ἐπακτικῶν λόγων). Μὲ τὴν ἐπαγωγή ὁ Σωκράτης ὑψώνεται ἀπὸ τὰ καθέκαστα στὸ γενικὸ καὶ ἀπὸ τὰ μέρη στὸ ὅλο καὶ ὀρίζει τὸ καθολικόν. Τὸ καθολικὸ εἶναι, στὰ μάτια του, ἡ οὐσία τῶν ὄντων καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης. Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ πνευματικὴ σύλληψη καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ καθολικοῦ. Ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τοῦ καθολικοῦ κατεβαίνει ἔπειτα μὲ τὴ διαίρεση καὶ τὴ διαλογὴ τῶν γενῶν καὶ τὴν ἀπόδειξη στὰ πραγματικὰ δεδομένα κι' ἐπαληθεύει τὸν ὀρισμὸ τοῦ καθολικοῦ μέσα στὴν πραγματικότητα. Οἱ μεγάλες στιγμὲς τῆς Σωκρατικῆς μεθόδου εἶναι ἡ ἐπαγωγή, ὁ ὀρισμὸς καὶ ἡ ἀπόδειξη ἢ ὁ ἔλεγχος (? 'Ier, Croiset, Ém. Boutroux). Καὶ ἡ μέθοδος τοῦ Κάντ στὰ ἠθικὰ ζητήματα γενικὰ εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴ Σωκρατικὴ μέθοδο, ἂν καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα διαφέρει ἀπ' αὐτή. Καὶ ὁ Κάντ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἠθικὴ συνείδηση καὶ ἀναλυτικὰ ὑψώνεται στὴν κορυφὴ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, ὅπου βρίσκει τὴν ὑπερτατὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος (τὴν ἐλευθερίαν), καὶ συνθετικὰ ἔπειτα κατεβαίνει στὸν πραγματικὸ ἠθικὸ κόσμον κι' ἐπαληθεύει τὶς ὑψηλότερες ἠθικὲς ὑπερβατικὲς ιδέες μέσα στὴν πραγματικότητα. (Δεξ. Εἰσαγωγή σελ. I.XXIII).

ὄλο σὲ ἀκαταληψίες καὶ ἀντιφάσεις καὶ χάνεται μέσα σὲ χάος ἀπὸ ἀβεβαιότητες, σκοτάδια καὶ ἀσυνέπειες. Στὰ πραχτικά ὅμως ζητήματα καὶ στὸν κύκλο τῆς ἠθικῆς ζωῆς ἡ κριτικὴ δύναμη τοῦ λαϊκοῦ πραχτικοῦ πνεύματος ἀρχίζει νὰ φανερώνεται μ' ὄλη της τὴ λάμψη καὶ ὑπεροχὴ προπάντων ἀπ' τὴ στιγμή πού τὸ λαϊκὸ πνεῦμα θ' ἀποκλείσῃ ἀπὸ τοὺς πραχτικοὺς νόμους ὅλα τὰ ἐμπειρικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ αἰσθητικὰ κίνητρα. Καὶ μάλιστα τὸ λαϊκὸ πνεῦμα εἶναι λεπτὸ καὶ ὀξύ, ὅταν ἀναλύῃ καὶ κρίνῃ τὴν ἠθικὴ συνείδηση καὶ λεπτολογῇ τὶς διάφορες θεωρίες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ ἢ ὅταν θέλῃ νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀξία τῶν ἠθικῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἠθικὴ μόρφωση καὶ διαπαιδαγώγηση τοῦ λαοῦ· καὶ τὸ κυριώτερο ἀπ' ὅλα, στὴν τελευταία περίπτωση τὸ κοινὸ λαϊκὸ πνεῦμα ἔχει τὶς ἴδιες ἐλπίδες ἐπιτυχίας, ὅπως κι' ἓνας φιλόσοφος, καὶ μάλιστα τὸ λαϊκὸ πνεῦμα προχωρεῖ μὲ μεγαλύτερη βεβαιότητα στὸ σκοπὸ του καὶ ἀπὸ τὸ φιλόσοφο, γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα, ἐνῶ ἔχει τὴν ἴδια κοινὴ ἀρχὴ μὲ τὸ λαϊκὸ πνεῦμα, πέφτει ὅμως στὸ δρόμο του σὲ χίλια δυὸ ἄλλα ζητήματα ἄσχετα πρὸς τὸ κύριον θέμα του καὶ ξεφεύγει ἀπ' τὸν ἴσιον δρόμο του. Δὲ θὰ ἦταν λοιπὸν λογικώτερον, στὰ ἠθικὰ ζητήματα νὰ περιοριστοῦμε στὴν κριτικὴ δύναμη τοῦ κοινοῦ πνεύματος καὶ τὸ πολὺ - πολὺ ν' ἀφήσουμε τὴ φιλοσοφία νὰ κἀνῃ τελειότερο κι' εὐκολονητότερον τὸ σύστημα τῶν ἠθῶν καὶ νὰ ἐκθέτῃ συστηματικώτερον τοὺς ἠθικοὺς κανόνες γιὰ τὴν πραχτικὴ ἐφαρμογὴ τους στὴ ζωὴ τοῦ κόσμου (καὶ ἀκόμα περισσότερο γιὰ τὴ θεωρητικὴ συζήτηση), ἀλλ' ὄχι καὶ νὰ βγάξῃ τὸ κοινὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἔξω ἀπ' τὸ δρόμο του καὶ τὴν εὐτυχισμένη ἀπλότητά του στὰ πραχτικά ζητήματα καὶ νὰ τὸ δίχνη σ' ἓνα καινούριον δρόμον ἐρευνῶν καὶ θεωριῶν;

Εἶναι ὥραϊο πράγμα ἡ ἀθωότης καὶ λάμπει σ' ὄλο τὸν κόσμον ἀπ' ὠμορφιά καὶ χάρη, κρίμα μόνον πού ἀπὸ τὴν ἀφέλειά της δὲν ξέρει νὰ προφυλαχτῇ στὴ ζωὴ κι' εὐκολὰ πέφτει στὴ σαγήνη. Γι' αὐτὸ ἡ σοφία—πού ἄλλως τε ἡ οὐσία της ἐγκεῖται περισσότερο στὸ νὰ κἀνῃ ἢ νὰ μὴν κἀνῃ κάτι, παρὰ στὴ θεωρητικὴ γνώση—χρειάζεται πάντα τὴν ἐπιστήμη, ὄχι βέβαια γιὰ νὰ γίνῃ σοφώτερη, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπιδρᾷ κι' ἐνθουσιάζῃ τὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων καὶ στερεώνῃ σταθερώτερα καὶ μονιμώτερα τὶς ἠθικὰς ἀρχὰς της. Ὁ ἄνθρωπος αἰστάνεται μιὰ δυνατὴ μέσα τοῦ ἀντίδραση πρὸς ὅλες τὶς ἐπιταγὰς τοῦ ἠθικοῦ χρέους, πὰν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀποκαλύπτει στὰ μάτια του τόσο ὑψηλὰ καὶ ἀξιοθαύμαστες, κ' ἡ ἀντίδραση αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντίδραση τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν του καὶ τῶν ὀρμεμψύτων του, τῶν ὁποίων τὴν ἀπόλυτη ἱκανοποίησις θεωρεῖ καὶ ὀνομάζει εὐτυχία. Τὸ πνεῦμα ὅμως ἐπιβάλλει στὸν ἄνθρωπον ἀλύγιστα καὶ μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα τὶς ἀρχὰς του καὶ τοὺς νόμους του, χωρὶς νὰ ὑποχωρῇ καὶ στὸ ἐλάχιστον στὰ ὀρμεμψύτα, καὶ μάλιστα μὲ ἀποστροφὴν στὸ βάθος καὶ περιφρόνησιν πρὸς τὶς ὀρμητικὰς καὶ πολυθόρυβες καὶ φαινομενικὰ εὐλογεσὰς ἀξιώσεις τῶν φυσικῶν ἐνστίχτων καὶ παθῶν (πού καμμιά ἠθικὴ προσταγὴ δὲν μπορεῖ ὁλότελα νὰ πνίξῃ). Ἀπ' ἐδῶ ὅμως βγαίνει μιὰ φυσικὴ διαλεκτικὴ, δηλαδὴ μιὰ φυσικὴ τάσις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύμα-

τος νὰ λεπτολογῆ καὶ νὰ κρίνῃ σοφιστικὰ τοὺς αὐστηροὺς νόμους τοῦ ἠθικοῦ χρέους, νὰ ἐμπνέῃ τὴν ἀμφιβολία, ἂν ὄχι πρὸς τὴν ἠθικὴ ἀξία τους, τοῦλάχιστο πρὸς τὴν ἀγνότητα καὶ τὴν αὐστηρότητά τους καὶ νὰ προσπαθῆ νὰ τοὺς προσαρμόσῃ, ὅσο εἶναι δυνατό, στὴν αἰσθητικότητά μας, στοὺς πόθους μας καὶ στὰ ὀρμέμφυτά μας, μ' ἄλλους λόγους στὸ βάθος νὰ τοὺς διαφείρῃ καὶ νὰ καταστρέφῃ ὅλη τὴν ἠθικὴ ἀξία τους· γι' αὐτὸ τὸ κοινὸ πραχτικὸ πνεῦμα θὰ καταδικάζῃ πάντα τὴ διαλεκτικὴ αὐτῆ.

Ἔτσι λοιπὸν τὸ κοινὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ὄχι ἀπὸ θεωρητικὰς ἀνάγκες (τὶς ἀνάγκες αὐτὰς δὲν τις αἰσθάνεται καθόλου τὸ κοινὸ πνεῦμα ὅσο ἀρκεῖται νὰ ἦναι τὸ γερὸν καὶ φωτεινὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ καὶ περιορίζεται μέσα στὸν κύκλον του), ἀλλὰ μόνον ἀπὸ πραχτικοὺς λόγους τείνει νὰ βγῆ ἔξω ἀπ' τὸν κύκλον του καὶ νὰ ὑψωθῆ στὸν κόσμον μιᾶς πραχτικῆς φιλοσοφίας, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ κατωρθώσῃ μὲ τὴ φιλοσοφία αὐτῆ νὰ διαφωτίσῃ καλύτερα καὶ φωτεινότερα τὴν πηγὴ τῆς ἀρχῆς του καὶ τὸν ἀληθινὸ προσορισμό του, ποὺ εἶναι τελείως ἀντίθετος πρὸς ὅλες τὶς ἀρχὰς τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν αἰσθητικῶν ὀρμῶν τῆς ζωῆς. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐλπίζει νὰ ὑψωθῆ ἀπάνου ἀπ' ὅλα τὰ ἐμπόδια, τὶς δυσκολίας καὶ τὶς ἀντιθέσεις διαφορτικῶν καὶ ἀντιθέτων μέσα του τάσεων καὶ δυνάμεων καὶ νὰ ὑπερνικήσῃ τὸν κίνεον νὰ χάσῃ μέσα στὴν ἀμφιβολία, ποὺ εὐκόλα τὸ κυριεύει, ὅλη τὴν αἴγλη καὶ τὴν ἀγνότητα τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν του. Ἔτσι ἀσυναίσθητα καὶ ἀπρατήρητα ἀναπτύσσεται στὸ καλλιεργημένον πραχτικὸ κοινὸ πνεῦμα, ὅπως καὶ στὸ θεωρητικὸ πνεῦμα, μιὰ διαλεκτικὴ, ποὺ τὸ ἀναγκάζει νὰ τείνῃ στὴ φιλοσοφία καὶ νὰ ζητῆ βοήθειαν ἀπ' αὐτῆ· γι' αὐτὸ, τόσο τὸ πραχτικόν, ὅσο καὶ τὸ θεωρητικὸ πνεῦμα, δὲν μποροῦν ποτὲ ν' ἄβρουν τὴ γαλήνη τους, παρὰ μόνον σὲ μιὰ τελείαν καὶ στὸ ὕψος τῆς κριτικῆ τοῦ ἀνθρώπινου λόγου.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΪΚΗ ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΤΩΝ ΗΘΩΝ

"Αν τὸ πρακτικὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα στὸ φανέρωμά του στὴν κοινὴ χρῆση του καὶ στὴν ἠθικὴ σκέψη καὶ γνώση τοῦ λαοῦ μᾶς ἔδωσε ὡς ἔδω τὴν ἐννοιά μας τοῦ ἠθικοῦ χρέους, αὐτὸ δὲ θὰ εἴπῃ καθόλου, πὼς ἡ ἐννοια αὐτὴ τοῦ χρέους εἶναι μιὰ ἐννοια ἐμπειρική. Ὁλωσδιόλου μάλιστα ἀντίθετα, ἂν προσέξουμε στὴν πείρα τῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητας, θὰ ἰδοῦμε, πὼς ὑπάρχουν πολλὰ καὶ μάλιστα, ὅπως ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ὁμολογοῦμε, δίκαια παράπονα, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆ σ' ὅλο τὸν κόσμον κανένα παράδειγμα, ποὺ ν' ἀποδείχνη μὲ βεβαιότητα, πὼς ἔγινε μιὰ πράξη στὴ ζωὴ μὲ τὴ συνείδηση τῆς ἐνεργείας ἀπὸ χρέος. Καὶ δὲν ὑπάρχει κανένα τέτοιο παράδειγμα στὴ ζωὴ ὅλου τοῦ κόσμου, γιατί, ἂν καὶ πολλὰ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σὲ ἀρμονία μ' ὅ,τι ἐπιβάλλει τὸ χρέος, εἶναι ὅμως πάντα ἀμφίβολο, ἂν οἱ πράξεις αὐτὲς στὴν πραγματικότητα ἔγιναν ἀπὸ χρέος καὶ ἂν συνεπὼς ἔχουν ἀληθινὴ ἠθικὴ ἀξία. Γι' αὐτὸ καὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας ὑπῆρξαν φιλόσοφοι, ποὺ ἀρνήθηκαν ἀπόλυτα τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῆς ἰδέας τοῦ ἠθικοῦ χρέους καὶ τὸ φανέρωμά της στὶς ἀνθρώπινες πράξεις καὶ τὸν ἐγωϊσμό, περισσότερο ἢ λιγώτερο ὁραφινάτο, ἐθεώρησαν ὡς μοναδικὴ ἀρχὴ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ πηγὴ τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου μὲς στὸν κόσμον, χωρὶς μ' αὐτὸ ἀπ' τ' ἄλλο μέρος ν' ἀμφισβητήσουν καθόλου τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς ἐννοίας τοῦ ἠθικοῦ χρέους· ἀπεναντίας μάλιστα οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ αἰστάνθηκαν βαθιὰ μέσα τους ὅλο τὸν πόνο τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀναπηρία τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ τὴν ἠθικὴ κατὰπτωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ πραγματικὰ ἔχει μέσα του τὴν ἠθικὴ εὐγένεια νὰ ὑψώνη ὡς ἠθικὸ κανόνα τῆς ζωῆς του μιὰ τόσο ὑψηλὴ, θαυμαστὴ καὶ μεγαλόπρεπη ἰδέα, ὅπως ἡ ἰδέα τῆς ἠθικότητας, ἀλλὰ συνάμα εἶναι πολὺ ἀδύνατος καὶ δὲν ἔχει τὴν ἠθικὴ δύναμιν νὰ ἐφαρμοσθῇ τὴν ἰδέα αὐτὴ στὴν πραγματικότητα καὶ νὰ τὴν ἐνσαρκώσῃ πρακτικὰ στὴ ζωὴ του. Κι' αἰστάνθηκαν πιὸ βαθιὰ οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ τὸν πόνο τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς γιὰ τὴν ἠθικὴ ἐλαττωματικότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, γιατί, ἐνῶ θᾶπρεπε ὁ ἀνθρώπος νὰ χηρύνῃ τὸ λόγο ὡς νομοθέτη τῶν ἠθικῶν νόμων τῆς ζωῆς του, τὸν μεταχειρίζεται

μόνο για να εξυπηρετηῖ τὰ ὑλικά του συμφέροντα καὶ νὰ ἱκανοποιηῖ τὶς φυσικὲς ἀνάγκες του καὶ ὁρμές του, εἴτε μερικὲς μόνο χωριστά, εἴτε καὶ ὅλες μαζί κατωρθώνοντας νὰ τὶς συμβιβάζῃ ὅσο τὸ δυνατό καλύτερα μεταξύ τους.

Στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο, ἢ ἐμπειρία νὰ μᾶς δώσῃ καὶ μιὰ μόνο περίπτωση, ποὺ ν' ἀποδείχνῃ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, πὼς τὸ ἀξίωμα μιᾶς ἐνεργείας, ποὺ εἶναι σὲ τελεία ἁρμονία μὲ τὸ ἠθικὸ χρέος, ἐστηρίχθηκε μόνο σὲ ἠθικὲς ἀρχές καὶ στὴν ἰδέα τοῦ ἠθικοῦ χρέους.⁴⁵ Γιατί συμβαίνει, δίχως ἀμφιβολία, πολλές φορές στὴ ζωὴ νὰ μὴν μποροῦμε ποτὲ καὶ μὲ τὴν πιὸ αὐστηρὴ καὶ πιὸ βαθιὰ ἐξέταση καὶ ἀνάλυση τοῦ ἑαυτοῦ μας νὰ βροῦμε ἔκτος ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀρχὴ τοῦ χρέους κανένα ἄλλο κίνητρο ἀρκετὰ δυνατό, γιὰ νὰ μᾶς ἐμπνεύσῃ αὐτῇ ἢ ἐκείνῃ τὴν καλὴ πράξη καὶ μιὰ μεγάλη θυσία, ἀπ' αὐτὰ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ βγῆ μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα καὶ βεβαιότητα τὸ συμπέρασμα, πὼς πίσω ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἠθικοῦ χρέους δὲν ὑπάρχει κάποια ἄλλη κρυφὴ ἐγωϊστικὴ ἀρχή, καὶ προσδιορίζει στὴν πραγματικότητα ὡς ἀληθινὴ αἰτία τῆς θέλησής μας. Κολακευόμαστε καὶ περηφανευόμαστε νὰ πιστεύουμε, πὼς ὑψηλότερα ἰδανικὰ ἐνθουσιάζουν τὴν ψυχὴ μας κα' εὐγενικώ-

45. Ὁ ἠθικὸς ἐμπειρισμὸς εἶναι τὸ σύστημα, ποὺ τὴν ἠθικὴ στηρίζει στὴν ἐμπειρία. Ὁ Κάντ καταδικάζει τὸν ἐμπειρισμὸ γιὰ τρεῖς λόγους: α) Γιατί ἡ ἐμπειρία εἶναι σκοτεινὴ, ἀβέβαιη καὶ ἀκαθόριστη. Οἱ ἐμπειρικοὶ δέχονται τὸν ἐμπειρισμὸ, γιατί θεωροῦν τὴν ἐμπειρία ὡς κάτι θετικὸ καὶ ἀπόλυτα βέβαιον. Στὸ φῶς ὅμως τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ ἀποδεικνύεται, πὼς ἡ ἐμπειρία (στὸ νόημα τοῦ ἐμπειρισμοῦ) εἶναι τελείως σκοτεινὴ καὶ ἀβέβαιη καὶ ἡ ἀπόλυτη βεβαιότητα εἶναι μόνο στὴν καθαρὴ ὑπερεμπειρικὴ γνώση καὶ στὸ πνεῦμα. Μὲ τὸν ἐμπειρισμὸ ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ζωὴ τοῦ κόσμου πέφτει στὴν ἀμφιβολίαν καὶ στὸ σκεπτικισμό. Ὁ σκεπτικισμὸς ὅμως εἶναι ἡ ἀποσύνθεσις καὶ ἡ τελεία καταστροφὴ τῆς ζωῆς. Ἡ ἐμπειρία γνωρίζει μόνο τὰ φαινόμενα καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ συλλάβῃ τὰ πραγματικὰ ὑπερβατικὰ αἰτία τῶν πράξεών μας. Ἡ ἠθικὴ ὅμως ὡς δεοντολογικὴ ἐπιστήμη, ὡς ἐπιστήμη τῶν ὑποχρεωτικῶν ἠθικῶν κανόνων τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ κόσμου, προὑποθέτει τὴν ἀπόλυτη ἠθικὴ βεβαιότητα καὶ τὴν τελείαν γνώση ἐκείνου, ποὺ ἐπιβάλλει τὸ ἠθικὸ χρέος καὶ ὀφείλει τὸ ἠθικὸ ὄν νὰ ἐκτελέσῃ στὴ ζωὴ του. Τὴν ἀπόλυτη ὅμως ἠθικὴ βεβαιότητα δὲ δίνει ἡ ἐμπειρία, ἀλλὰ μόνο ὁ καθαρὸς λόγος. Συνεπῶς ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθῆ γερὰ καὶ ἀκλόνητα, παρὰ μόνο στὶς ἀπόλυτες καὶ καθολικὲς καὶ ἀναγκαιὲς ἀρχές τοῦ καθαροῦ λόγου. β) Γιατί ἡ ἐμπειρία εἶναι ὑποκειμενικὴ καὶ συνεπῶς σχετικὴ κα' ἐνδεχόμενη καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ θεμελιωθῇ μιὰ καθολικὴ καὶ παγκόσμιαν ἠθικὴ, ὅπως πρέπει νὰ ἦναι ἡ ἀληθινὴ ἠθικὴ καὶ ὅπως εἶναι μόνο μιὰ καθαρὰ νοολογικὴ ἠθικὴ. γ) Γιατί τὰ κριτήρια τῆς ἐμπειρίας δὲν εἶναι ἐμπειρικά, ἀλλὰ πνευματικά.

Τὸν ἐμπειρισμὸ ὁ Κάντ καταδικάζει μὲ ἀσυνείδηστη δριμύτητα καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς τὸ μεγαλύτερο κίντυνο γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Στὴν Κ. Π. Α. (Βιβλ. Α. Κεφ. II) ὁ Κάντ γράφει αὐτολεξεί τὰ ἑξῆς: «Ὁ ἐμπειρισμὸς καταστρέφει τελείως τὴν ἠθικὴ ἀγνότητα, ποὺ εἶναι ἡ ἀληθινὴ πηγὴ τῆς ἀξίας τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ στὴ θέση τῆς ὑψώνει κάτι τελείως διαφορητικὸ, τὸ ἐμπειρικὸ συμφέρον. Μὲ τὸ ἐμπειρικὸ ὅμως συμφέρον συνδέονται στὸ βάθος ὅλα τὰ φυσικὰ ὁρμήματα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἐμπειρισμὸς μὲ τὸ νὰ θεμελιώνῃ τὴν ἠθικὴ στὰ ὁρμήματα, ποὺ, ὅταν ὑψώνονται ὡς ἀνώτερη ἀρχὴ τῆς ζωῆς, διαφθείρουν τὴν ἀνθρωπότητα, εἶναι ὁ μεγαλύτερος κίντυνος γιὰ τὴν ἠθικὴ ζωὴ τοῦ κόσμου».

τερα αἰσθήματα καὶ κίνητρα κινοῦν κι' ἐμπνέουν τὴ ζωὴ μας, στὴν πραγματικότητα ὅμως καὶ μὲ τὴν πιὸ αὐστηρὴ ἐξέταση τοῦ ἑαυτοῦ μας δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ διεισδύσουμε στὰ βαθύτερα αἷτια καὶ τὰ μυστικὰ κίνητρα τῶν πράξεών μας καὶ τῆς ζωῆς μας. Ἄλλ' ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς, ἐκεῖνο ποὺ προέχει κι' ἔχει οὐσιαστικὴ καὶ ἀπόλυτη ἀξία γιὰ τὴν ἠθικὴ κρίση μας καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ ζωὴ τοῦ κόσμου δὲν εἶναι οἱ ἔξωτερικὲς καὶ δοσιτὲς πράξεις τῆς ζωῆς μας, ἀλλὰ μόνο οἱ ἀόρατες ἐσωτερικὲς ἀρχὲς τῶν πράξεών μας.

Ἡ μεγαλύτερη ὑπηρεσία, ποὺ μπορούμε νὰ προσφέρουμε σὲ ὅσους μυχτριζοῦν τὴν ἠθικότητα ὡς ἀπλὴ οὐτοπία καὶ ὡς χιμαιρικὸ φάντασμα τῆς φλογισμένης καὶ ἐγωϊστικῆς οἰατροηλατημένης ἀνθρώπινης φαντασίας, εἶναι νὰ παραδεχτοῦμε καὶ νὰ ὁμολογήσουμε μαζί τους, πὼς οἱ ἔννοιες τοῦ ἠθικοῦ χρέους (τὸ αὐτὸ μπορούμε νὰ εἰποῦμε ἀπὸ ἀκαμμάτια τοῦ νοῦ μας καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες ἔννοιες) πρέπει νὰ πηγάζουν καθαρὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, γιατί μὲ μιὰ τέτοια ὁμολογία εἶναι ἀπόλυτα βέβαιος ὁ θρίαμβος τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν. Θέλω ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα νὰ ὁμολογήσω, πὼς οἱ περισσότερες ἀπ' τὶς πράξεις μας εἶναι σὲ ἀρμονία μὲ τὸ ἠθικὸ χρέος, ἀλλ' ἂν καλοξετιάσουμε βαθύτερα τὰ πράγματα καὶ ἴδοῦμε στὰ βάθη τῶν λογισμῶν καὶ στοχασμῶν μας καὶ συλλάβουμε τοὺς ἀληθινούς σκοποὺς ὅλων τῶν προσπαθειῶν μας, θὰ σκοντάψουμε παντοῦ στὸ ἀγαπημένο Ἐγὼ μας, ποὺ θὰ τὸ ἴδοῦμε νὰ ξεπροβιάλλη πάντα μπρὸς μας· στὴ σκέψη μας καὶ στὴ ζωὴ μας δὲν κυριαρχεῖ ἡ ἀπόλυτη καὶ αὐστηρὴ προσταγὴ τοῦ ἠθικοῦ χρέους, ποὺ ἐπιβάλλει τὴν αὐταπάφηση καὶ τὴν αὐτοθυσία, ἀλλὰ μόνο τὸ ἐγὼ μας. Χωρὶς νὰ ἦναι κανεὶς ἐχθρὸς τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ μόνο ψυχραῖμος παρατηρητὴς τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου ποὺ δὲν παίρνει ὡς πραγματικότητες τοὺς φλογεροὺς πόθους τῆς ψυχῆς του γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τὸ θρίαμβο τῆς ἀρετῆς στὸν κόσμο (καὶ μάλιστα ὅταν μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων ἡ κρίση τοῦ ἀνθρώπου γίνεται μὲ τὴν πείρα τῆς ζωῆς, ἀπ' τὸ ἓνα μέρος ὀρμητικὴ καὶ βαθύτερη, ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος ὀξύτροπὴ στὴν παρατήρηση), δὲν μπορεί παρὰ ν' ἀμφιβάλλη σὲ ὀρισμένους στιγμὲς τῆς ζωῆς, ἂν ὑπάρχῃ πραγματικὰ καὶ βρῖσκεται στὸν κόσμον καὶ στὴ ζωὴ ἀληθινὴ ἀρετῆ. Κι' ἐδῶ δὲν μπορεί τίποτ' ἄλλο καὶ καμμιὰ ἄλλη δύναμη νὰ μᾶς σώσῃ ἀπὸ τὸ ὀλοκληρωτικὸ γκρέμισμα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς μας καὶ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν μας καὶ νὰ κρατήσῃ ἄσβυστο μέσα μας τὸ σεβασμὸ στὸν ἠθικὸ νόμον, παρὰ μόνο ἡ βαθιὰ καὶ φωτεινὴ μέσ' στὰ βάθη τῆς ψυχῆς μας πεποίθησις, πὼς, καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ὑπάρχουν στὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος πράξεις ποὺ νὰ πηγάζουν ἀπὸ τὶς ὑψηλὲς καὶ καθαρὲς αὐτὲς πηγὲς τῆς ἀπόλυτης ἠθικότητας καὶ ἀρετῆς, τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου, ποὺ τίθεται ἐδῶ, δὲν εἶναι νὰ γνωρίσουμε, τί γίνεται ἢ δὲ γίνεται στὴν πραγματικότητα καὶ ἂν συμβαίῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο στὴ ζωὴ, ἀλλὰ μόνο, πὼς ὁ λόγος διατάσσει αὐτό, ποὺ ὀφείλει νὰ γίνῃ στὴ ζωὴ, αὐτὸς καθαυτὸς καὶ ἀπολύτως ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς, καὶ πὼς συνεπῶς ὁ λόγος μπο-

ρεῖ νὰ διατάξῃ καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ καὶ πράξεις, πού ἴσως νὰ μὴν ἔχιναν ποτὲ στὴ ζωὴ καὶ πού ἴσως καὶ αὐτὴ ἡ δυνατότητά τους νὰ φαίνεται ἀμφίβολη καὶ ἀβέβαιη σὲ ὅσους ὅλα στηρίζουν στὴν ἐμπειρία καὶ ἔξαρτοῦν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία· παραδείγματος χάρη ἡ ἀπόλυτη ἠθικὴ ἀγνότητα καὶ τιμιότητα στὴ φιλία δὲ φλογίζει λιγώτερο τὴν ψυχὴ κάθε ἀνθρώπου, ἂν δὲν ἐγνώρισε ποτὲ στὴ ζωὴ του κανένα πιστὸ καὶ ἀφωσιωμένον φίλον, γιατί τὸ χρέος τῆς φιλίας, ὡς χρέος γενικά, ἐπιβάλλεται καὶ εἶναι πρὶν ἀπὸ κάθε ἐμπειρία μέσα στὴν ἰδέα τοῦ καθαροῦ λόγου, πού προσδιορίζει τὴ θέληση μὲ ἀρχὲς ἀπὸ ἀρχὴς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία.

Καὶ πρέπει σ' αὐτὰ νὰ προστεθῆ, πὼς, ἂν δὲ θελήσουμε ν' ἀμφισβητήσουμε ὅλη τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξία τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικότητος, δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε, πὼς ὁ ἠθικὸς νόμος ἔχει τόση πλατιὰ σημασία, ὥστε πρέπει νὰ ἰσχύῃ ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ γενικά γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα, καὶ ὄχι μόνο σχετικὰ καὶ μ' ἐνδεχόμενους ὅρους καὶ μ' ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα εἶναι λοιπὸν ὀλοφάνερο, πὼς καμμιά ἐμπειρία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μᾶς δώσῃ ἀφορμὴ νὰ συμπεράνουμε τὴ δυνατότητα τέτοιων ἀποδεικτικῶν νόμων. Γιατί μὲ ποιὸ δικαίωμα μπορούμε νὰ ἠρώμε σὲ ἄπειρο γιὰ ὅλο τὸν κόσμον σεβασμό, σὰ νὰ ἦταν καθολικὸς καὶ παγκόσμιος ἠθικὸς νόμος μὲ ἀπόλυτη καθολικὴ ἠθικὴ ἀξία καὶ ἀναγκαιότητα γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα, κάτι σχετικὸ καὶ ἐνδεχόμενον καὶ μὲ περιορισμένη ἀξία γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα; Καὶ γιὰ ποιὸ λόγο πρέπει οἱ νόμοι, πού προσδιορίζουν τὴ θέλησή μας, νὰ θεωροῦνται καὶ ὡς προσδιοριστικοὶ νόμοι γιὰ τὴ θέληση γενικά ὅλων τῶν πνευματικῶν ὄντων καὶ συνεπῶς καὶ γιὰ τὴ δική μας θέληση, ὡς πνευματικὴ φύση, ἂν οἱ νόμοι αὐτοὶ ἦναι μόνο ἐμπειρικοὶ καὶ ὄχι ἀπόλυτοι ἀπὸ ἀρχὴς καὶ δὲν ἔχουν τὴν πηγὴ τους στὸν καθαρὸ, ἀλλὰ καὶ πραχτικὸ λόγον;

Ἐπίσης τίποτα δὲ βλάπτει περισσότερο καὶ δὲν κατεβάζει πρὸ χαμηλὰ τὴν ἠθικότητα ἀπὸ τὴν ἀντίληψη καὶ τὴ θεωρία, πὼς ἡ ἰδέα τοῦ ἠθικοῦ χρέους βγαίνει ἀπὸ παραδείγματα. Γιατί κάθε παράδειγμα, ὅποιο καὶ ἂν θελήσουμε νὰ πάρουμε παράδειγμα, πρέπει πρῶτα νὰ κριθῆ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος, ἂν ἀξίωσιν νὰ ὑψωθῆ ὡς πρωταρχικὸ παράδειγμα στὸν κόσμον, δηλαδὴ ὡς ἠθικὸ πρότυπον στὴ ζωὴ· εἶναι συνεπῶς ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ βγῆ ἡ ἰδέα τῆς ἠθικότητος ἀπὸ ἓνα παράδειγμα, σὰ νὰ ἦταν τὸ παράδειγμα αὐτὸ μιὰ ὑπέροχτη ἠθικὴ ἀρχὴ μέσ' στὸν κόσμον. Καὶ αὐτὸς ἀκόμα ὁ ἅγιος τοῦ Εὐαγγελίου πρέπει πρῶτα νὰ συγκριθῆ μὲ τὸ πνευματικὸ ἰδανικὸν μας τῆς ἀπόλυτης ἠθικῆς τελειότητος, πρὶν ἀναγνωρισθῆ καὶ πιστευθῆ ὡς ἅγιος. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος τοῦ Εὐαγγελίου λέει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του: Γιατί μὲ θεωρεῖτε (ἐμένα πού βλέπετε) ὡς ἀγαθόν; Κανεὶς ἄλλος δὲν εἶναι ἀγαθός (τὸ ἀρχέτυπον τοῦ ἀγαθοῦ), παρὶ μόνον ὁ ἓνας καὶ μοναδικὸς θεός⁴⁶ (πού εἶναι ἀόρατος καὶ δὲ βλέπετε). Ἀπὸ ποῦ ὅμως ἔχουμε τὴν ἐννοία τοῦ

46. Εὐαγγέλ. Ματθ. 10'. 17.

θεοῦ ὡς τοῦ ὑπερτάτου καὶ τοῦ ἀπολύτου στὸν κόσμον ἀγαθοῦ; Μόνο ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἠθικῆς τελειότητος, ποῦ ὁ νοῦς δημιουργεῖ αὐτὴν καὶ συνδέει μὲ ἀπόλυτη πνευματικὴ ἀναγκαιότητα ἀδιάσπαστα μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς ἐλεύθερης θέλησης⁴⁷. Ἡ μίμηση δὲν ἔχει καμμιά θέση στὴν ἠθικὴ καὶ τὰ παραδείγματα χρησιμεύουν μόνο γιὰ νὰ ἐνθουσιάζουν τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ ἐμπνέουν θάρρος στὴ ζωὴ καὶ γιὰ νὰ λυτρῶνουν τὴν ἀνθρώπινη σκέψη ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, ἂν ἦναι ἢ ὄχι δυνατὴ στὴν πραγματικότητα ἡ ἀπόλυτη προσταγὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου· τὰ παραδείγματα συμβολίζουν μὲς στὸν κόσμο τὴν ἠθικὴ ἰδέα καὶ κἀνοῦν ὄρατὸ καὶ αἰσθητὸ μέσα στὸν κύκλο τῶν αἰσθητικῶν ἐνοράσεων αὐτῶν, ποῦ ὁ πρακτικὸς κανόνας ἐκφράζει μόνο γενικὰ καὶ ἀφηρημένα, δὲν μποροῦν ὅμως ποτὲ νὰ μᾶς δώσουν τὸ δικαίωμα νὰ σβύσουμε τὸ ἠθικὸ τους πρότυπο, ποῦ εἶναι μέσα στὸ πνεῦμα, καὶ νὰ θεμελιώσουμε τὶς ἠθικὰς ἀρχὰς μας καὶ τὴν ἠθικὴ ζωὴ μας σὲ παραδείγματα, ποῦ μᾶς δίνει μόνο ἡ ἐμπειρία.

Ἄν λοιπὸν δὲν ὑπάρχη μιὰ καθαρὴ καὶ γνήσια ὑπέροχη ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος, ποῦ νὰ μὴν πρέπη νὰ θεμελιώνεται μόνο στὸν καθαρὸ λόγον τελείως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, πιστεύω, πὼς δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, νὰ τεθῆ τὸ ἐρώτημα, ἂν ἦναι καλὸ νὰ ἐκθέσουμε τὶς ἔννοιες αὐτὲς μὲ ὅλες τὶς σχετικὰς ἀρχὰς τοῦ γενικὰ καὶ ἀφηρημένα (in abstracto) καὶ στὴν αὐτὴ μορφή τους, προὑποθέτοντας, πὼς θέλουμε νὰ ὑψωθοῦμε σὲ μιὰ ἀληθινὴ ἠθικὴ γνώση ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴν κοινὴ λαϊκὴ γνώση, δηλαδὴ στὴ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ γνώση. Στὴν ἐποχὴ μας ὅμως εἶναι ἴσως ἀναγκαῖο τὸ ἐρώτημα αὐτό. Γιατί, ἂν ἐπρόκειτο νὰ λυθῆ μὲ ψηφοφορία τὸ ζήτημα, ἂν πρέπη νὰ προτιμηθῆ μιὰ καθαρὴ καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο θεωρητικὴ γνώση, δηλαδὴ ἡ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν, ἢ μιὰ λαϊκὴ πρακτικὴ φιλοσοφία, μαντεύει κινεῖς ἀμέσως τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ποιὰ ἀπ' τὶς δύο φιλοσοφίαις θὰ νικῶσε.

Εἶναι πραγματικὰ πολὺ ὠραῖο καὶ ἀξίζει κάθε ἔπαινο τὸ νὰ κατεβαίνουμε στὸν κόσμο τῆς λαϊκῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ μελετᾶμε τὶς ἠθικὰς ἔννοιες καὶ ἀρχὰς τοῦ λαοῦ, πρέπει ὅμως πρῶτα νὰ ὑψωνώμαστε στὶς ὑψηλὰ σφαῖρες τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἱκανοποιοῦμε ἀπόλυτα τὴς ἀπαιτήσεις τοῦ πνεύματος. Μὲ μιὰ τέτοια μέθοδο καὶ ἐνέργεια ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία θεμελιώνεται γερὰ καὶ ἀσάλευτα ἀπάνω στὴ μεταφυσικὴ καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν γερὴ αὐτὴ θεμελίωση ἰσχυροῦναι νὰ γίνῃ κτῆμα τῶν πολλῶν καὶ τοῦ λαοῦ. Εἶναι ὅμως τελείως παράλογο νὰ θέλουμε νὰ ὑψιάσουμε τὴ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν στὶς ἀπαιτήσεις τῶν πολλῶν ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν πρώτων φιλοσοφικῶν ἐρευνῶν μας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξαρτᾶται ὅλη ἡ ἀλήθεια τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν μας. Πρῶτα—πρῶτα

47. Στὸν καθαρὸ λόγον ἡ ἔννοια τοῦ ἀπολύτου πνευματικοῦ ὄντος συνδέεται μὲ ἀναγκαιότητα μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀπόλυτης ἠθικῆς τελειότητος. Τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν τελειοτήτων.

ἀπ' τῆ μέθοδο αὐτῆ δὲν μπορούμε ποτὲ νᾶχουμε ἀξιώσεις νὰ μᾶς δώση τὸ σπανιώτατο ἀγαθόν, νὰ γίνῃ πραγματικὰ ἡ φιλοσοφία κτῆμα τοῦ λαοῦ, γιατί μὲ τοὺς ὄρους αὐτοὺς ἡ ἐκλαίκευση τῆς φιλοσοφίας δὲν ἔχει κανένα ὑψηλότερο νόημα καὶ καμμιά βαθύτερη ἀξία, ὅταν ἡ φιλοσοφία ἀπαρνιέται κάθε ὑψηλότερη ἀνάταση καὶ δὲν μπορῆ νὰ μᾶς δώση μιὰ βαθύτερη κοσμοθεωρία τῆς ζωῆς· ἔπειτα ἡ μέθοδος αὐτῆ δημιουργεῖ ἓνα φοβερὸ ἀνακάτωμα καὶ μπέρδεμα ἰδεῶν καὶ θεωριῶν, ποὺ ἔχουν παρθεῖ ἀπὸ δῶ κι' ἀπὸ κεῖ, καὶ μισοδουλεμένων πνευματικῶν καὶ σκοτεινῶν ἀρχῶν, ποὺ ἱκανοποιοῦν μόνο τ' ἄδεια κεφάλια, γιατί βρίσκουν σ' αὐτὲς τροφή γιὰ τὴν καθημερινή τους φλυαρία καὶ ἀερολογία· τὰ φωτεινὰ ὅμως πνεύματα στὸ ἀνακάτωμα αὐτὸ θεωριῶν καὶ ἀρχῶν βλέπουν μόνο τὴ σύγχυση καὶ τὴ σκοτεινιά, ζαλίζονται καὶ φεύγουν μακριά, χωρὶς νὰ γυρίσουν νὰ ῥίξουν σ' αὐτὸ οὔτε μιὰ ματιά. Καὶ ὅμως οἱ φιλόσοφοι, ποὺ δὲν ξεγελάγονται ἀπὸ φαινομενικότητες καὶ βλέπουν τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, δὲν ἀκούγονται ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ δὲν ἔχουν ἀπήχηση σ' αὐτό, ὅταν περιφρονῶντες γιὰ ἓνα διάστημα τὴν περίφημη δημοτικότητα ὑψώνονται στὶς σφαιρὲς τῆς ἀλήθειας, γιὰ νὰ μπορέσουν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ μὲ ὠρισμένες ἀρχὲς καὶ φωτεινὲς ἰδέες νὰ κατακτήσουν δικαιοματικὰ κατόπι τὸ λαόν.

* Ἄν ῥίξουμε τώρα μιὰ ματιά στὰ διάφορα ἔργα τῆς ἠθικῆς, ποὺ ἔχουν συγγραφῆ μὲ τὰ γούστα καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κοινοῦ, θὰ ἰδοῦμε στὸ ἓνα τὴ θεωρία τοῦ βαθύτερου προορισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης φύσης (πότε-πότε ἐπίσης καὶ τὴν ἰδέα μιᾶς πνευματικῆς φύσης γενικῶς), στὸ ἄλλο τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς τελειότητας, στὸ τρίτο τὴν ἀρχὴ τῆς φυσικῆς εὐτυχίας, ὅσο τὸ ἠθικὸ αἶσθημα, ἐκεῖ τὸ φόβο τοῦ θεοῦ, λίγο ἀπὸ τοῦτο, λίγο ἀπὸ κείνο, κι' ὅλα μαζί ἀνάκατα καὶ φοβερὰ μπέρδεμένα· πουθενὰ δὲ θὰ ἰδοῦμε νὰ τίθεται τὸ ἐρώτημα, ἂν δὲν πρέπη οἱ ἀρχὲς τῆς ἠθικότητος νὰ ζητηθοῦν προπάντων στὴ γνώση τῆς ἀνθρώπινης φύσης (ποὺ μᾶς δίνει μόνο ἡ ἐμπειρία)· ἀλλὰ καὶ ἂν δὲ συμβαίῃ αὐτὸ καὶ οἱ ἀρχὲς τῆς ἠθικότητος θεωροῦνται ὡς τελείως ἀπρίοτι, ἐλεύθερες ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο, ἀπόλυτες ἀρχὲς ποὺ βρίσκονται μόνο στὶς καθαρὲς ἔννοιες τοῦ νοῦ δίχως τὸ ἐλάχιστο στοιχεῖο ἀπὸ μι' ἄλλη πηγὴ, καὶ πάλι κανεὶς δὲν ἔχει τὴν ἐμπνευση καὶ τὴν ἰδέαν τ' ἀναπτύξῃ ξεχωριστὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν ὡς καθαρὴ πρακτικὴ φιλοσοφία ἢ (ἂν μπορούμε νὰ μεταχειριστοῦμε ἓνα τόσο κατασκευαστικὸ ὄρο) ὡς μεταφυσικὴ * τῶν ἠθῶν, νὰ συστηματοποιήσῃ καὶ τελειοποιήσῃ τὴν

* Μποροῦμε, ἂν θέλουμε (ὅπως τὰ καθαρὰ μαθηματικὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ ἐφαρμοσμένα μαθηματικὰ καὶ ἡ καθαρὴ λογικὴ ἀπὸ τὴν ἐφαρμοσμένη λογικὴ), νὰ διακρίνουμε τὴν καθαρὴν φιλοσοφίαν τῶν ἠθῶν (τὴ μεταφυσικὴ) ἀπὸ τὴν ἐφαρμοσμένην (στὴν ἀνθρώπινον φύσιν) ἠθικὴν. Ἡ ὀρολογία αὐτῆ μᾶς φέρνει ἀμέσως στὸ νοῦ, πὼς οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς δὲ στηρίζονται στὶς ἰδιότητες τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν αὐτὲς καθαυτὲς ἀπρίοτι καὶ ἀπ' αὐτὲς ὡς ἀπόλυτες ἀρχὲς πρέπει νὰ μποροῦν νὰ πηγάζουν οἱ πρακτικοὶ κανόνες μὲ καθολικὴν ἀξίαν καὶ ἀναγκαιότητα γιὰ κάθε πνευματικὴ φύσιν καὶ συνεπῶς καὶ γιὰ τὴν ἀνθρώπινον φύσιν ὡς πνευματικὴ φύσιν.

ἐπιστήμη αὐτὴ καὶ νὰ ἐπιβληθῆ στὸν πολὺ κόσμον, ποὺ θέλει τὴν ἐκλαίκευση τῆς φιλοσοφίας, καὶ νὰ τὸν κάμῃ νάχη τὴν ὑπομονὴ νὰ περιμένῃ ἓνα διάστημα, ὡς ποὺ νὰ κατωρθώσῃ νὰ τελειώσῃ τὸ ἔργον του αὐτό.

Ἄλλὰ μιὰ τέτοια καθαρὴ καὶ τελείως ξεχωριστὴ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν, ἀπόλυτα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογία,⁴⁸ τὴ θεολογία, τὴ φυσικὴ ἢ τὴν ὑπερφυσικὴ,⁴⁹ καὶ ἀκόμα περισσότερον ἀπὸ μιὰ ἐπιστήμη τῶν ἀποκρούφων ἰδιοτήτων τῶν ὄντων (ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε ὑποφυσικὲς ἰδιότητες), δὲν εἶναι μόνο τὸ ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο θεμέλιο καὶ στήριγμα κάθε καθαρῆς καὶ βέβαιης καὶ φωτεινῆς θεωρητικῆς γνώσης τῶν ἠθικῶν χρεῶν, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἓνα σπουδαιότατο καὶ σημαντικώτατο desideratum γιὰ τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν. Γιατὶ ἡ καθαρὴ καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε ξένο ἐμπειρικὸ στοιχεῖο καὶ κάθε αἰσθητικὴ γοητεία καὶ ἐπίδραση ἰδέων τοῦ ἠθικοῦ χρέους καὶ γενικὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἔχει μόνο μὲ τὸ δρόμον τοῦ λόγου (ποὺ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μᾶς ἀποκαλύπτεται, πῶς ὡς καθαρὸς λόγος μεταφύσει ἐπίσης νὰ ἦναι πρακτικὸς λόγος) μιὰ τόσο πῶς δυνατὴ ἐπίδραση εἰς τὴν ἀνθρώπινον ψυχὴν ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα αἰσθητικὰ κίνητρα,⁵⁰ ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας, ὥστε ἡ συνείδησις τῆς ὑψηλῆς

48. Τὴν ψυχολογίαν τοῦ ἀνθρώπου.

49. Ὡς ὑπερφυσικὴ ὁ Κάντ ἐννοεῖ τὴ μεταφυσικὴν εἰς τὸ ἀπόλυτον νόημά της, ὡς φιλοσοφίαν τοῦ ὑπερσυστητοῦ καὶ ὑπερβατικοῦ. Δεξ Προλεγ. § 16 καὶ 58 καὶ Κ.Κ.Α. Ἄρχιτεχτ. τοῦ καθαρῶν λόγου.

* Στὰ χέρια μου βρίσκεται ἓνα γράμμα ἀπὸ τὸ μακαρίτη Sulzer,⁵⁰ ποὺ μοῦ θέτει τὸ ἐρώτημα, γιὰ ποῖόν λόγον οἱ διάφορες ἠθικὲς θεωρίαι καὶ διδασκαλίαι τῆς ἀρετῆς, ὅσο πειστικὲς καὶ ἂν εἶναι γιὰ τὸ πνεῦμα, δὲν ἔχουν ὅμως μεγάλη ἐπίδραση εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν τοῦ κόσμου. Ἄρχησα ν' ἀπαντήσω, γιὰ νὰ σκεπτῶ βαθιὰ τὸ ζήτημα καὶ δώσω μιὰ τελείαν ἀπάντησιν. Δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἄλλη ἐξήγησις τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, παρὰ μόνο ἡ ἐξῆς: οἱ διάφοροι ἠθικολόγοι δὲν ἔχουν καμμιὰ μέσα εἰς τὸ πνεῦμά τους καθαρὴ καὶ φωτεινὴ ἐννοία τῆς ἠθικότητος καὶ τῆς ἀρετῆς καὶ μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ κάμουν καλὸν στὸν κόσμον καὶ νὰ διαδώσουν τίς ἠθικὲς ἰδέας ἀναπτύσσουν ἠθικὲς θεωρίαι μὲ ἀρχὲς παρμένες ἀπὸ δῶ καὶ ἀπὸ κεῖ κατάλληλες εἰς τὰ μάτια τους νὰ ἠθικοποιήσουν τὸν κόσμον, ἀλλ' οἱ θεωρίαι αὐτὲς, ἀντὶ νὰ κάμουν τὸ φάρμακον πῶς δραστήριον, τὸ καταστρέφουν ὁλότελα. Γιατὶ καὶ ἡ πῶς κοινὴ παρατήρησις μᾶς δείχνει, πῶς μιὰ καλὴ καὶ ἠθικὴ πράξις, ποὺ γίνεται μὲ γενναίον ψυχία καὶ ἡρωϊσμὸν εἰς τὴν ζωὴν, παρ' ὅλους τοὺς πῶς μεγάλους πειρασμοὺς τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν καὶ παρ' ὅλη τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πλούτου καὶ τῶν ὑλικῶν συμφερόντων καὶ δίχως καμμιὰ ἰδέαν καὶ ἐλπίδα ἀνταμοιβῆς ἢ ἄλλης ἀπολαυτῆς σὲ τοῦτον ἐδῶ τὸν κόσμον ἢ σ' ἓνα ἄλλον κόσμον, εἶναι ἀπείρως ψηλότερα καὶ ἀπίνου ἀπὸ κάθε ἄλλη πράξις εἰς τὴν ζωὴν, ποὺ πηγάζει καὶ εἰς τὸ ἐλάχιστον ἀπὸ ἓν ἄλλο ξένο αἰσθητικὸν κίνητρο, καὶ πῶς μιὰ τέτοια πράξις φεγγοβολαίει σ' ὅλον τὸν κόσμον, σκοτεινιάζει κάθε ἄλλη πράξις ποὺ ἔχει αἰσθητικὴν πηγὴν, ἐνθουσιάζει καὶ ἐξυμῶνα ἠθικὰ τὴν ἀνθρώπινον ψυχὴν καὶ ἐμπνέει στὸν ἀνθρώπον τὴν ἐπιθυμίαν νὰ μιμηθῆ ἓνα τέτοιον παράδειγμα καὶ νὰ ἐκτελέσῃ μιὰ ὅμοιον πράξιν εἰς τὴν ζωὴν του. Ἐὰν παιδιὰ μάλιστα τῆς μέσης ἡλικίας αἰστάνονται βαθιὰ μέσα τους τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς τῆς ἠθικῆς ὀμορφίας καὶ τῆς ἀρετῆς εἰς τὴν ζωὴν τους καὶ θᾶπρως μόνον μὲ τέτοια παραδείγματα καὶ μὲ πράξεις ἠθικοῦ ἡρωϊσμοῦ νὰ τοὺς δείχνουμε τὴν χρῆσιν τους.

50. Ὁ J. C. Sulzer (1720—1799) ἦταν ἓνας ἀπ' τοὺς λαϊκοὺς φιλοσόφους

και απόλυτης ήθικης αξίας της ιδέας αυτής του χρέους και του ήθικου νόμου να μάς εμπνέει στη ζωή μας την περιφρόνηση προς όλ' αυτά τα αισθητικά κι' εμπειρικά κίνητρα και να μάς δίνει την ήθικη δύναμη σιγά-σιγά να επιβληθούμε σ' αυτά και να τα υποτάξουμε στην πνευματική και καθαρή θέλησή μας. Απεναντίας μι' ανάμιχτη ήθικη, που αποτελείται από αρχές, που πηγάζουν από αισθητικά κίνητρα και στηρίζονται στα όρμέμφυτα, και από καθαρές πνευματικές έννοιες, ρίχνει την ψυχή του ανθρώπου στην αμφιβολία και στο δισταγμό ανάμεσα σ' αΐτια, που δεν μπορούν να υπαχθούν σε καμμιά πνευματική αρχή και οδηγούν στο άγαθό συμπτωματικά και συχνότερα οδηγούν στο κακό.

Από τα προηγούμενα βγαίνει καθαρά και ξεάστερα,

πώς όλες οι ήθικες έννοιες έχουν τελείως αργίο μέσα στο πνεύμα την έδρα τους και την πηγή τους, τόσο στο πιο κοινό ανθρώπινο πνεύμα, όσο και στο πιο υψηλό θεωρητικό πνεύμα, που υψώνεται στις πιο ψηλές σφαίρες της καθαρής θεωρίας.

πώς οι καθαρές ήθικες έννοιες δεν μπορούν να δημιουργηθούν με την αφαίρεση από τις εμπειρικές και συνεπώς ένδεχόμενες γνώσεις,

πώς η απόλυτη ήθικη αξία των καθαρών αυτών ήθικων εννοιών έγκειται ακριβώς στην άγνότητα αυτή της πηγής τους και η άγνότητα αυτή και η απόλυτη ανεξαρτησία τους από κάθε εμπειρικό στοιχείο τις κάνει αξίες να υψωθούν ως υπέρτατες πραχτικές αρχές της ζωής μας.

πώς, εάν και το ελάχιστο εμπειρικό στοιχείο προστεθί στις αρχές αυτές, καταστρέφεται άμέσως όλη η ήθικη άγνότητά τους και η καθαρή ήθικη επίδρασή τους και χάνεται η απόλυτη αξία των ήθικων πράξεων,

πώς δεν είναι μόνο υπέρτατη έπιταχτική ανάγκη από θεωρητική άποψη, για καθαρά θεωρητικούς λόγους, αλλά και σπουδαιότατη πραχτική ανάγκη, οι ήθικες έννοιες και οι ήθικοι νόμοι να πηγάζουν μόνο από τον καθαρό λόγο με τελεία ήθικη άγνότητα και απόλυτη ανεξαρτησία από κάθε στοιχείο εμπειρικό και να προσδιορίζεται καθαρά και φωτεινά ο κύκλος όλης αυτής της πραχτικής, αλλά καθαρής θεωρητικής γνώσης, δηλαδή ο κύκλος όλης της δύναμης του καθαρού πραχτικού λόγου· δεν πρέπει εδώ οι αρχές της ήθικότητας να εξαρτώνται από την ιδιαίτερη φύση του ανθρώπινου πνεύματος, όπως επιτρέπει και κάποτε βρίσκει και αναγκασίο η θεωρητική φιλοσοφία·⁵¹ οι ήθικοι νόμοι πρέπει να πηγάζουν μόνο από την καθολική έννοια

(Δες σημ. 12) της εποχής του Γερμανικού Φωτισμού. Η φιλοσοφία του είναι επηρεασμένη από τη φιλοσοφία του Leibniz. Το κυριότερο έργο του «Allgemeine Theorie der schönen Künste» (1771—1774) είναι αφιερωμένο στα αισθητικά προβλήματα. Με το έργο του αυτό ο Sulzer έγινε διάσημος σ' όλη τη Γερμανία κ' ήταν στην εποχή του μι' αυθεντία στα ζητήματα της αισθητικής κριτικής.

51. Η θεωρητική φιλοσοφία, κατά τον Κάντ, είναι η παγκόσμια νομοθεσία των απόλυτων νόμων του κοσμικού είναι ή γίνεσθαι, δηλαδή των αργίο φυσικών νόμων. Το ανθρώπινο όμως πνεύμα, κατά τις γενικές γνωσιολογικές αρχές